

Європейська економічна інтеграція

Валерій ГЕЄЦЬ

**ЕКОНОМІЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК
ПОВЕДІНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄС**

Резюме

Стаття підготовлена на результатах дослідження, присвяченого розкриттю однієї із достатніх умов поведінкової трансформації населення України в просторі європейських координат, якою є, зокрема, економічна соціалізація, що визначає успішність економічної діяльності серед країн-членів ЄС. Для досягнення необхідних змін у поведінковій трансформації населення України в контексті його економічної соціалізації, в дослідженні використано матеріали обстежень ціннісних орієнтацій міжнародного дослідницького центру EVS/WVS, а також інші матеріали обстежень міжнародного характеру та результати соціологічних обстежень Інституту соціології НАН України щодо змін у суспільній моралі, довірі, доступу до роботи, матеріального стану сімей та ін. На їх основі виокремлені і розвинуті ключові складові, що забезпечують трансформаційні зміни в соціалізації населення і запропонована концептуального характеру модель його економічної соціалізації в контексті економічної інтеграції України в Європейський Союз.

© Валерій Геєць, 2026.

Геєць Валерій, доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України», Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-2895-6114 Email: gvm@ief.org.ua

Ключові слова:

вторинна соціалізація, економічна і соціальна інтеграція, економічна соціалізація, Європейський Союз, інституційна спроможність, право власності, ринкова економіка, саморозвиток, трудовий ресурс, ціннісні орієнтації.

Класифікація за JEL: I31; O15.

8 таблиць, 46 джерел літератури.

Постановка проблеми

Важливість досліджень у напрямку економічної соціалізації обумовлюється тим, що, крім інституційно обумовлених складових, які визначають успішність розвитку країни в економічному відношенні, є результативність функціонування економічних інститутів. Водночас діяльність останніх має мати ознаки інклюзивності, яка досягається завдяки економічній соціалізації. Наявність ознаки інклюзивності дозволяє, за висновками Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона (2012/2016), забезпечити реалізацію можливої участі населення не тільки безпосередньо в економічній діяльності, а завдяки економічній соціалізації відігравати важливу роль в ухваленні та реалізації рішень щодо розвитку економіки, зокрема на місцевому рівні.

Успішність діяльності населення у вище означених напрямках визначається не тільки необхідними умовами, що формуються політичною організацією діяльності в кожній країні, а й можливостями, які реалізує населення завдяки наявності відповідних здатностей, які є результатом процесів соціалізації. Остання забезпечує соціальне конструювання реальності, що важливо як в умовах війни, так і в повоєнному відновленні та реконструкції економіки. Однією з умов успішної діяльності в контексті економічного розвитку є здійснення економічної соціалізації на шляху до солідарного конструювання реальності ламінарного характеру (Геець, 2025a).

Метою даної статті є визначення перспективних напрямів економічної соціалізації населення України в просторі європейських координат.

Огляд літератури

Аналіз фундаментальних досліджень та відповідних публікацій щодо змісту процесів соціалізації особистості, а також соціальних *acquis* як соці-

альних прав у правопорядку ЄС вказує на те, що це проблема є завжди актуальною як для наукової спільноти, так і для формування нових орієнтирів розвитку правопорядку ЄС.

Сьогодні теоретичні пошуки щодо розкриття змісту соціалізації розділилися, як відомо, на два напрямки.

Перший – це суб'єкт-об'єктний підхід, за яким особистості відводиться роль об'єкта по відношенню до суспільства. За таким підходом, зокрема Т. Парсонс (1971/1998), вбачає у соціалізації інтерналізацію суспільної культури, завдяки якій особистість, інтерналізуючи засади суспільної культури в своїй діяльності, функціонує у відповідній соціальній ролі. Водночас особистості відводиться переважно виконання функції ціледосягнення.

Суб'єкт-об'єктного підходу дотримувався і Е. Дюркгейм (Durkheim, 1922). За його висновками суспільство переважає особистісну роль індивіда, оскільки в суспільстві як об'єктивності, існують речі, які незалежні від моралі, і саме в цьому проявляється суб'єкт-об'єктний підхід. В ідеологемі соціалізації суспільство, за Дюркгеймом, розглядається як суб'єкт, а індивід – як об'єкт.

Цього самого підходу дотримувався Г. Тард (Tarde, 1895/1993) та інші дослідники. Зокрема, детально суб'єкт-об'єктний підхід Г. Тарда полягає в тому, що суб'єкт генерує нові ідеї, а об'єкт їх інтеріоризує.

Другим напрямком теоретичних пошуків щодо змісту процесів соціалізації є суб'єкт-суб'єктний підхід. Згідно з цією концепцією, особистість розглядається як активний суб'єкт соціалізації. Зокрема, такий підхід розвиває Н. Смелзер (1988/1994), і результати його досліджень викладені у фундаментальній праці "Соціологія", де він як соціолог розглядав соціалізацію як нагромадження (інтеріоризація – В. Г.) моделі досвіду і соціальних установок відповідно до тієї соціальної ролі, яку виконує кожна особистість. Водночас сім'я є інститутом, що відіграє ключову роль у соціалізації особистості, зокрема економічної. Як буде показано далі в статті, в Україні сім'я теж відіграє ключову роль.

Н. Смелзер є одним із засновників економічної соціалізації, в якій вивчаються взаємозв'язки економічних дій між соціально-організованими структурами.

Суб'єкт-суб'єктний підхід розвивав також Дж. Х. Мід (Mead, 1934). Згідно його висновками особистість формується і розвивається в процесі соціалізації, тобто особистість перебуває в соціальній реальності, яка формується тією самою особистістю в процесі соціальної дії, а особистість є активним суб'єктом процесу соціалізації, який може включати економічну соціалізацію. Як відомо, суб'єкт-суб'єктний підхід у процесі соціалізації також вивчали і розвивали Е. Фромм (Fromm, 1941/2013), Ч. Г. Кулі (Cooley, 1909) та інші.

Виокремленні вище два підходи щодо змісту соціалізації дають змогу розглядати соціалізацію як форму дії і взаємодії особистості, завдяки яким відбувається процес соціального конструювання реальності. На шляху України до ЄС важливо, з одного боку, подолати глибокий і травматичний слід минулого. Згідно з доводами У. Мальмендєра та К. Гамільтона (Malmendier & Hamilton, 2024), наслідки набутих результатів “тодішнього” характеру соціалізації ще протягом багатьох років будуть впливати на сучасну поведінку. Для подолання таких наслідків доцільно дотримуватись суб’єкт-об’єктного підходу, а що стосується соціального конструювання нової реальності, то суб’єкт-суб’єктний підхід дозволяє здійснювати соціальне конструювання нової реальності, зокрема завдяки економічній соціалізації.

Щодо деталей подолання наслідків, доцільно виходити з доцільності розробки та реалізації наявного, властивого для кожної країни, життєвого досвіду, передусім змін, які були пройдені свого часу випробуваннями колективізації, зокрема в Україні, щоб «не розчарувати населення» у виборі. Сьогодні необхідні тонко налаштовані насамперед на демократичних засадах механізми нового соціального конструювання реальності, на що особливо звернено увагу У. Мальмендєра та К. Гамільтона (Malmendier & Hamilton, 2024), а також частково розкрито в публікації І. Ніколовскі і М. Тота (Nikolovski & Toth, 2025), де мова йде про транснаціональну пам’ять, яка в контексті ЄС часто відігравала роль “неформального критерію доступу”, де автори розглядають ЄС та ширшу Європу (*Wider Europe*) у як “транснаціональний простір пам’яті”. Водночас важливо виходити з того, що на шляху України до ЄС необхідно розвинути здатність приймати обов’язки членства в ЄС, які стосуються як дотримання принципів щодо процесу вступу шляхом забезпечення розвитку ринку в контексті свобод його функціонування, так і політики підтримки конкурентноздатності, що забезпечує економічне зростання, зокрема завдяки соціальній політиці зайнятості. Україна поки що знаходиться на ранній стадії підготовки у сфері соціальної політики і зайнятості (див. детально: European Commission, 2016). Вказана вище оцінка є висновком комісії Європейського Парламенту, Європейського Союзу і Ради Європи, який сформовано як робочого документ. Він готується на основі Європейського соціального асquis, який є результатом довгого і поступового розвитку (див. детально: European Commission, 2023). Соціальний асquis в ЄС встановлює соціальну місію і цілі ЄС, він спрямований на підтримку стійкого розвитку на основі соціальності ринкової економіки, яка має на меті устремління до повної зайнятості і соціального прогресу та високого рівня захисту. Україна поки що знаходиться на ранньому етапі розвитку соціальної політики і політики зайнятості, а це зумовлює до реалізації подальших практичних кроків як щодо виконання правил асquis і розвитку наукових досліджень, так і щодо розвитку навичок у населення завдяки соціалізації, зокрема економічній. Сьогодні поняття “економічної соціалізації” в Україні визначено Москаленко (2013, с. 340) в його книзі, присвяченій соціалізації особистості, яка в Україні соціалізується на засадах суб’єкт-суб’єктивного підходу. Щодо змісту економічної соціалізації як форми

соціальної дії, що забезпечує соціальне конструювання економічної реальності, то вони розглянуті автором як такі, що розвиваються на шляху до солідарного конструювання в рамках економічної реальності в Україні (Гесць, 2024).

В Україні феномен соціалізації також досліджує Рюль (2011), спираючись на концепцію розвитку особистості шляхом взаємопов'язаних філософських, соціологічних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних підходів, у яких соціалізація розглядається як феномен у рамках суб'єктивно-об'єктивного підходу, де особистості відведено роль об'єкта щодо суспільств. Погоджуємось із такою постановкою в частині тих змін, які характерні в умовах трансформації суспільного ладу. Водночас у контексті соціального конструювання вже нової, зокрема економічної реальності в ринково-організований економіці, де особистість виступила як конструктор, то економічну соціалізацію необхідно розглядати вже в межах суб'єкт-суб'єктивного підходу. Останнє дає змогу, на нашу думку, розширити соціальний розвиток до меж соціетальних трансформацій, щоб забезпечити гідне та справедливе життя для всіх людей у сталому соціетальному світі (Carasso et al., 2024).

Сьогодні вже сформована і розвивається думка про те, що доречно проводити вивчення соціальної політики України відповідно до процесу об'єднання Європи (Sulieimanova et al., 2022), це важливо в умовах військової агресії росії проти України. Остання суттєво трансформувала як соціальну сферу життєдіяльності, так і економічну взаємодіяльність, що змінює форми і методи економічної соціалізації і її вплив на процеси входження України до Європейського Союзу.

Методологія

Методологічну основу статті становить сукупність методологічних прийомів оцінювання поведінкових здатностей населення щодо соціального конструювання економічної реальності життєдіяльності населення України в просторі Європейських координат з використанням інформаційних матеріалів, що отримані за результатами соціологічних обстежень процесів різнохарактерності в поведінці особистості на соціо-психологічному рівні. Відмінність в отриманих результатах і їх взаємозв'язках щодо наслідків поведінкового впливу на динамізм розвитку економіки і соціальної сфери зумовлює необхідність пошуку відповідей і розроблення відповідних пропозицій, що ґрунтуються як на теоретичних дослідженнях, так і на практичних обстеженнях ціннісних орієнтацій серед широких мас населення як у світі, так і в окремих країнах. У роботі використано дані 5-ї та 7-ї хвиль обстежень ціннісних орієнтацій громадян за матеріалами Міжнародного дослідницького центру EVS/WVS за 2005–2009 рр. (Inglehart et al., 2014) та 2017–2022 рр. (Haerpfer et al., 2022) серед країн, у яких сформувалася сучасна високорозвинена економіка у зіставленні з Україною.

Результати дослідження та обговорення

Найбільш показовим способом соціалізації населення України, зокрема тих складових, що стосуються економічної соціалізації, є формування найважливіших якостей у дітей, що відбуваються в сім'ях, оскільки в Україні сім'я має найвищий рівень довіри серед населення України серед інших інститутів соціалізації. Так, дослідження соціологів Національної академії наук України на тему довіри за 30 років незалежності показали, що серед опитаного населення зростає кількість респондентів, які переважно та повністю довіряють сім'ї та родичам. Так, якщо в 1994 р. таких було 86,9%, то станом на 2021 р. – 92,2%, а рівень тих, що зовсім не довіряли та переважно не довіряли знаходився в діапазоні 2–4% опитаних (Паращевін, 2021, с. 639). Наведені дані дають однозначні підстави для висновку, що завдяки високому ступеню довіри в українських сім'ях останні в соціалізації відіграють ключову роль.

У табл. 1 подані результати оцінювання якості виховання дітей, які виокремлено за даними обстежень відповідно до окремих країн, що досягли високого динамізму в розвитку у зіставленні з Україною. Зазначимо, що отримані дані щодо України фактично є результатом майже тридцятирічного періоду трансформацій як суспільного, так і економічного характеру протягом 2017–2022 рр.

У виокремлених в табл. 1 цінностях, які можна розвивати вдома і які можуть належати до самовираження, то розглянуто такі якості, як незалежність і слухняність, які є одними із важливих складових, що формують індивідуалізованість у поведінці в умовах ринково-орієнтованої економіки. Вибір ознак, що впливають на індивідуалізованість у поведінці, зумовлений тим, що саме вона є часто є ключовою в досягненні високого ступеня розвитку тих країн, де вона є домінуючою. Зокрема в ЄС індивідуалізований примат над колективним, на відміну від України (табл. 2). В Україні рівень формування якості незалежності у дитини, що впливає на індивідуальність у поведінці, відстає від Німеччини майже в три рази, а від Великої Британії – майже в 1,5 рази. Водночас зарівнем слухняності Україна випереджає Німеччину в 2,8 рази, а Велику Британію – більше як у три рази. За двома іншими якостями, які також можуть сприяти розвитку індивідуалізму в поведінці особистості в її дитячому віці, зокрема за відповідальністю, Україна випереджає Велику Британію майже в 1,4 рази, а також США – близько 1,1 рази, хоча відстає від двох інших країн – Німеччини (майже в 1,3 рази) і Нідерландів – в 1,3 рази. Водночас відповідальність може бути також результатом виховання дітей на основі однієї з різноманітних ознак прояву конформізму, що є доволі різноманітним як за змістом, так і наслідками, зокрема для України.

Таблиця 1

Найважливіші якості, які потрібно виховувати у дітей, за даними EVS/WVS 2017–2022 рр.

Країна	Частка згаданих якостей в окремих західних країнах у відповідь на запитання «Ось перелік якостей, які можна розвивати у дітей вдома. Які з них Ви вважаєте особливо важливими? Оберіть не більше п'яти»*, (% відповідей/місцесеред наведених країн)										
	Гарні манери	Незалежність	Працелюбство	Відповідальність	Уява	Толерантність, повага до інших	Ощадливість, збереження грошей, екологічність	Рішучість, наполегливість	Релігійна віра	Безкорисливість, альтруїзм	Слухняність
Велика Британія	84,1/1	51,2/3	47,8/3	46,0/5	36,4/1	74,7/3	19,4/5	40,8/2	8,8/4	42,7/1	11,0/5
Німеччина	83,6/2	69,7/1	39,7/4	79,6/2	23,0/4	84,0/1	36,8/2	33,4/4	9,5/3	5,6/5	11,8/4
Нідерланди	77,8/3	51,0/4	25,9/5	81,2/1	24,5/3	77,4/2	29,4/3	23,1/5	7,6/5	38,0/2	13,9/3
США	51,7/5	55,5/2	67,9/2	59,3/4	29,8/2	70,8/4	27,2/4	38,6/3	32,1/1	28,3/3	20,5/2
Україна	55,1/4	35,0/5	71,6/1	62,5/3	12,1/5	47,9/5	38,9/1	45,8/1	14,9/2	15,8/4	33,1/1

Примітка: *Респондентам пропонувався перелік з 11-и якостей. Для порівняння з Україною обрано показники типових країн-носіїв західних цінностей серед країн-учасників 7-ї хвилі EVS/WVS.

Джерело: власні розрахунки за даними Haerpfer et al. (2022).

Крім вище наведеного зіставлення формування у сім'ях якостей у дітей, які можуть належати до формування індивідуалізму, виокремлюють рішучість і наполегливість. В аспекті формування вказаних якостей в українській сім'ї щодо виховання дітей випереджають вищевказані країни в 1,3 рази. Водночас за такими якостями, як незалежність та слухняність (табл.1), які впливають на формування підпорядкованості, покірності, безвідповідальності, податливості та інших якостей у поведінці особистості, орієнтують останню на формування у неї таких якостей, як пристосовуваність до думок та рішень інших. Вище сказане дає змогу зробити висновок про те, що дітей, які першочергово соціалізуються у сім'ях, а отже, орієнтацій у економічній діяльності, домінують ті цінності, які характерні ближче до їхніх традиційних ознак. Останні орієнтують на менший прояв динамізму в поведінці, зокрема нижчий рівень прояву інноваційності в поведінці. Це активізує необхідність вторинної соціалізації серед населення, яку можна використати як опору розвитку в повоєнний час.

У дослідженні важливо розглянути, як питання прояву інноваційного характеру поведінки та інноваційної діяльності вирішуються у сфері освіти в Україні, зокрема в дитячих дошкільних закладах. Згідно виокремленими вище означеними напрямками, у формуванні поведінки населення України та країн ЄС простежуються як певні збіги, так і суттєві розбіжності, особливо щодо процесів соціалізації в дитячих дошкільних закладах. Згідно з даними табл. 2, виховання дітей у дитячих дошкільних закладах України суттєво відрізняється від практики країн ЄС, у яких соціалізований примат індивідуального над колективним. Враховуючи, що в Україні недостатньо державних закладів і вихователів, а також висока вартість перебування дітей у приватних закладах, можна з високим рівнем впевненості стверджувати, що в дошкільний період основне формування особистості відбувається все-таки в сім'ях.

Таблиця 2

Відмінності в орієнтаціях дошкільного виховання в Україні та країнах ЄС

	Україна	ЄС
Дитячі дошкільні заклади	Здебільшого соціалізований примат колективного над індивідуальним; недостатність державних закладів і вихователів, висока вартість перебування в приватних закладах.	Соціалізований примат індивідуального над колективним; популярність свободи і довільної рухової активності у вихованні дітей.

Джерело: Верховна Рада України, Комітет з питань науки та освіти (2014, с. 179-182).

Дані щодо оцінки ціннісних орієнтацій громадян, згідно з аналізом «світових цінностей», зокрема 5-ї хвилі 2005–2009 рр. (Inglehart et al., 2014) щодо специфіки діяльності інститутів соціалізації України та ЄС, зокрема щодо соціалізації дітей у школах і закладах професійної освіти (включаючи школу), а також закладах післядипломної освіти, що охоплює економічну соціалізацію, вказують на розбіжності, особливо в частині недостатності свободи, ініціативи, творчості, що суттєво впливає на індивідуалізм у поведінці. Згідно із сучасними цінностями, саме вони суперечать необхідним тенденціям розвитку суспільства, враховуючи, що освіта в ЄС орієнтована на високу наукоємність та інформативність. Крім того, в закладах післядипломної освіти в країнах ЄС освіта побудована таким чином, що забезпечується можливість участі в навчанні протягом життя. Водночас в Україні простежується значний рівень незадоволеності системою освіти, яка характеризується бюрократизованістю, недостатнім рівнем формування свободи, ініціативності, некваліфікованістю кадрів та недостатнім обсягом матеріально-технічного забезпечення, що суперечить сучасним тенденціям розвитку суспільства. Останнє необхідно формувати в освіті протягом життя. Згідно з вище вказаними спостереженнями в Україні бракує цілісності, системності, послідовності. Саме тому

невипадково, як видно із даних табл. 3, де наведені вже дані обстежень 7-ї хвилі EVS/WVS 2017–2022 рр. (Haerpfer et al., 2022) в Україні населення значно більше турбується про рівень неможливості дати дітям кращу освіту. В Україні стурбованість батьків перевищує відповідний показник по Німеччині майже в 3,6 рази, по Великій Британії майже в 2,5 рази, а по Нідерландах – більш ніж у 7 разів, хоча по США – всього в 1,9 рази. Важливо зауважити, що водночас рівень охоплення населення післясередньою освітою та магістерського рівня в Україні доволі високий (табл. 4).

Таблиця 3

Ставлення до перспективи дати дітям добру освіту в окремих західних країнах за даними EVS/WVS 2017-2022 рр.

(% відповідей/місце серед наведених країн)

Показник	Велика Британія	Німеччина	Нідерланди	США	Україна
Сума відповідей «Дуже сильно» та «Достатньо сильно» на запитання «Якою мірою Вас турбує неможливість дати своїм дітям хорошу освіту?»	26,0/3	18,0/4	9,2/5	35,1/2	64,5/1

Примітка: для порівняння з Україною обрано показники типових країн-носіїв західних цінностей серед країн-учасників 7-ї хвилі EVS/WVS.

Джерело: власні розрахунки за даними Haerpfer et al. (2022).

За оцінками, наданими в Глобальному інноваційному індексі 2023 р. (World Intellectual Property Organization, 2023), Україна посідає 55 місце із 132 досліджуваних держав світу, що на дві сходинки вище, ніж 2022 р. За сімома структурними компонентами Україна має найвищу оцінку в «Креативному потенціалі» (37 місце), «Знання та технологічні результати» (45 місце), а також «Людський капітал і дослідження» (47 місце). Найбільш проблематичними для України, на думку укладачів рейтингу, є критерії «Розвиток ринку» (104 місце) та «Інституціональність» (100 місце). До переваг України належить частка працевлаштованих жінок із вищою освітою та високий рівень впровадження корисних моделей за походженням відносно валового внутрішнього продукту за паритетом купівельної спроможності. Напрямами, де вимагаються суттєві зміни, визначені операційна стабільність для бізнесу та повільне зростання продуктивності праці.

Таблиця 4

Рівні освіти в окремих західних країнах за даними EVS/WVS 2017-2022 рр.

(% відповідей)

Країни	Відповіді на запитання «Який найвищий рівень Вашої освіти?» за Міжнародною стандартною класифікацією освіти ООН та ЮНЕСКО (МСКО- 2011), % відповідей/місце серед наведених країн					
	Дошкільна, або не-має та початкова разом	Неповна та повна середня разом	Післясередня нетре-тична та короткий цикл третинної разом	Бакалаврат або еквівалент	Магістратура або еквівалент	Докторантура або еквівалент
Велика Британія	0,9	54,0	12,2	18,7	10,0	1,9
Німеччина	1,6	56,3	14,9	11,5	13,4	2,2
Нідерланди	1,9	22,7	24,7	22,7	17,9	1,9
США	0,5	31,4	34,7	18,2	9,9	4,2
Україна	1,7	23,2	40,2	8,1	25,5	0,5

Примітка: для порівняння з Україною обрано показники типових країн-носіїв західних цінностей серед країн-учасників 7-ї хвили EVS/WVS.

Джерело: власні розрахунки за даними Haerpfer et al. (2022).

Дані табл. 4 свідчать, що за рівнями освіти вищими за середню в Україні охоплено разом найбільше респондентів 74,3% (40,2+8,1+25,5+0,5), водночас у Німеччині – 42,0% (14,9+11,5+13,4+2,2), Великій Британії – 42,8% (12,2+18,7+10,0+1,9), США – 67,0% (34,7+18,2+9,9+4,2), Нідерландах – 67,2% (24,7+22,7+17,9+1,9). Утім найвищого рівня докторантура або її еквівалент є найнижчим.

За дослідженнями Європейського інноваційного табло 2023 (European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, & Hollanders, 2023), Україна отримала 31 відсоток середнього бала в ЄС, що відносить Україну до категорії «зростаючих інноваторів». До сильних сторін української інноваційної екосистеми ЄС відносить експорт наукових послуг; відносно сильний сектор екологічних технологій; рівень зайнятості у науковій діяльності; рівень витрат у сфері венчурного капіталу; витрати на інновації, що не пов'язані з дослідницькими роботами. Натомість потребує поліпшення ефективності робота у напрямках реалізації інноваційної продукції, кількості міжнародних наукових співпублікацій та рівень витрат на дослідження, а також розробку в державному секторі.

В Україні ще в 2013–2014 рр. виконано дослідження щодо соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки в українських реаліях того часу. Зокрема, вивчено можливості інноваційного розвитку економіки України в людському вимірі (Панькова, 2014). Такі результати особливо важливі в контексті нашого дослідження щодо наявності людського виміру інноваційного розвитку економік як опори на майбутнє, враховуючи, що в часи першого та другого десятиліть незалежності Україна ставила амбітні цілі довгострокового розвитку на інноваційній основі. Така сама основа є не менш важливою і також має бути амбітною в час повоєнного відновлення. Водночас важливо виокремити ті проблемні питання, які були в довоєнний час. Виконане дослідження на цю тему в Інституті соціології НАН України показало, що в Україні на шляху інноваційного характеру розвитку економіки має місце:

- недосконалість і нерозвиненість інституційних можливостей і суспільних здатностей впливати на інноваційний розвиток економіки;
- науковий потенціал країни не реалізується в належному обсязі за достатньої кількості кадрового потенціалу, зокрема трудових колективів;
- творча та інноваційна активність населення є низькою, зокрема у працівників органів держуправління;
- неефективне стимулювання інноваційної активності працівників і незатребуваної творчої ініціативи;
- наявність пасивної і традиційно виконавчої поведінки, і тільки 4% експертів відмічають наявність інноваційної трудової поведінки;
- простежується значний розрив між здатністю і готовністю суспільства до інноваційного розвитку економіки².

У контексті людського капіталу показовим є Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів (Lanvin & Monteiro, 2023), який є всеосяжним щорічним звітом, що демонструє, як країни та міста з усього світу розвивають, залучають та утримують таланти. У трійку лідерів індексу входять Швейцарія, Сінгапур та Данія. У 2023 р. Україна перебувала на 64 місці у рейтингу і погіршила свої позиції проти 61 місця у 2021 р.

Виклики розвитку інноваційної екосистеми не обмежуються питанням наявності достатніх ресурсів. Зокрема, Україна інвестує в освіту відносно велику частку свого валового внутрішнього продукту, що непропорційно відображається на результатах. Країна інвестує в освіту порівняно більшу частку валового внутрішнього продукту, а саме – 6,6 відсотка свого валового внутрішнього продукту, ніж у середньому в нашому регіоні (4,6 відсотка) та серед країн нашої групи доходів (4,5 відсотка). Проте інвестиції не конвертуються у якість освіти, що підтверджується Міжнародним дослідженням якості освіти PISA.

Водночас Україна входить до десяти передових в цьому відношенні країн, де народилися засновники стартапів із капіталізацією більше 1 млрд. доларів США, що свідчить не тільки про високий рівень таланту, а й про ви-

²Виокремлено автором із результатів досліджень і публікації результатів О. Панькової (2014).

сокий рівень впливу людського капіталу, який реалізується в інших, відмінних від України інституційних умовах, зміна яких для національного відродження в повоєнний час є надважливою складовою, що визначає розширення реалізації екстеріоризаційних здатностей у сфері інновацій бізнесу за умови формування нових належних інституційних рішень.

Історично в Україні інвестиції в дослідження та інновації були низькими, а результати освіти не відповідали потребам ринку праці, незважаючи на значні витрати та відносно високий формальний рівень освітніх досягнень. Саме тому ОЕСР наголошує (див: Кабінет Міністрів України, 2024), що Україна має високі формальні показники (частка людей із вищою освітою на ринку праці), які через низьку якість і непрактичність освіти не конвертуються в економічні показники.

Порівняно високий рівень охоплення населення України середньою та вищою освітою супроводжується відставанням за рівнем підготовки у докторантурі або її еквівалентах. Водночас саме цей рівень освіти є ключовим для розвитку інноваційної діяльності, оскільки забезпечує формування висококваліфікованих наукових кадрів, здатних генерувати нові знання, проводити сучасні дослідження та впроваджувати інноваційні розробки. Наявна статистика свідчить про скорочення кількості аспірантів та докторантів в Україні в довоєнні роки. Так, у 2018–2019 навчальному році порівняно з 2017–2018 рр. всього за 1 навчальний рік кількість аспірантів скоротилась майже на 10%, а докторантів – майже на 7%. Згідно з даними Держстату за 2015 р., кількість вказаних категорій вчених постійно скорочується, як і кількість вищих навчальних закладів (Державна служба статистики України, n.d.). Наприклад, у 2012 р., тобто ще в довоєнний рік, на 0,9% випущено менше аспірантів і на 16,6% – докторантів (Білоус, 2025). У дослідженні наводиться і не розглядаються дані щодо підготовки кадрів в аспірантурі та докторантурі за період війни 2022–2025 рр. у зв'язку зі специфічністю поведінки населення в умовах воєнного часу.

Наведені вище результати аналізу соціологічних досліджень щодо ціннісних змін, які відбувалися у зазначений період, а також особливостей їх формування в процесі соціалізації дітей, зокрема економічної, дають підстави зосередити увагу на низці висновків методологічного характеру. Насамперед йдеться про необхідність розв'язання суперечностей, пов'язаних із проявами егоїстичних мотивів в економічній діяльності та її результатах, а також подолання наявних суперечностей у соціальному вимірі економічної діяльності. Це передбачає пошук таких підходів до економічної соціалізації, які забезпечуватимуть гармонійне поєднання особистих економічних інтересів із суспільними потребами та принципами соціальної відповідальності. Особливого значення в цьому контексті набуває формування у дітей таких особистісних якостей, як толерантність, повага до інших, здатність до співпраці та врахування інтересів оточуючих. Саме ці якості є важливими передумовами відповідальної економічної поведінки та ефективної взаємодії в суспільстві. Водночас результати міжнародних порівняльних досліджень свідчать, що за показниками сформованості зазначених якостей Україна посту-

пається багатьом країнам. Зокрема, порівняно з Німеччиною відповідний показник є нижчим майже у 1,8 раза, а в середньому порівняно з іншими розглянутими країнами – також приблизно у 1,8 раза. Наведене означає, що дитина, соціалізована в сім'ї за умов недостатнього розвитку таких якостей, як толерантність, повага до інших та емпатія, у подальшому може виявляти нижчу здатність враховувати інтереси інших осіб під час здійснення економічної діяльності. За домінування егоїстичних економічних мотивів це зменшує її готовність поставити себе на місце інших та оцінювати можливі соціальні наслідки власних рішень і дій. Як наслідок, така поведінка сприяє формуванню недовіри між учасниками економічних відносин, що призводить до зростання трансакційних витрат.

Результати соціологічних досліджень в Україні свідчать про домінування недовіри серед дорослого населення, що негативно впливає на ефективність економічної взаємодії, обмежує розвиток соціального капіталу та ускладнює формування партнерських відносин у суспільстві. Таким чином, ще в дитячому віці, в умовах України, як вище було наведено, надважливу роль відіграє саме сім'я і закладається, і укорінюється певного характеру здатність до прояву суперечностей між соціальним і економічним у життєдіяльності українського суспільства. Не виключено, що саме така суперечність проявилася за наслідками в порівняно «толерантному» відношенні до концепції великого капіталу в Україні, і одночасно до формування високого ступеня корумпованості в економічній діяльності і незаконному привласненні активів у час формування ринкових відносин в 90-і роки ХХ ст., хоча саме це зумовило розширення нерівності в рівнях життя населення.

Наведені результати соціологічних досліджень щодо інтеріоризації окремих якостей у дітей та їх порівняльний аналіз з іншими країнами дають підстави для висновку, що для забезпечення розв'язання завдань, пов'язаних із досягненням високого рівня динамізму воєнного та повоєнного відновлення економіки, існує потреба в імплементації до процесів соціалізації та ресоціалізації в Україні складових, які сприяють формуванню (інтеріоризації) та поширенню (екстеріоризації) так званих сучасних цінностей. Особливого значення при цьому набуває формування егоїстичних мотивів як чинника, що стимулює особисту ініціативність, відповідальність за власний добробут і економічну активність. Водночас процес імплементації такого характеру цінностей далеко не простий і не однозначний, тому далі звернемося до історичного досвіду інших країн.

Досвід повоєнного й надзвичайно успішного розвитку Японії та її економіки, за висновками Ч. Джонсона (1982/2022, с. 382–385), свідчить, що не існує єдиної моделі суспільних засад економічного успіху і що їх не слід вважати такими, які неможливо відтворити в інших суспільствах. Хоча відтворення таких засад є надзвичайно складним, оскільки вони ґрунтуються на глибоко вкорінених суспільних практиках, причину цієї складності не варто пояснювати виключно культурними особливостями. Механізми зміни суспільних схильностей слід шукати насамперед у трансформації історичних обставин і політичної свідомості, а не у відносно незмінних чинниках, таких як культурні традиції (Джонсон, 1982/2022). Для України війна стала однією з

найважливіших і водночас найтрагічніших історичних обставин, що зумовлює глибокі зміни суспільної свідомості. Саме ці зміни можуть створити передумови для трансформації культурних цінностей і соціальних практик, які здатні стати важливим чинником успішного повоєнного відновлення країни. За висновками К. Мангейма (як цит. у Джадт, 2005/2020, с. 84), війна є не лише руйнівною подією, а й чинником глибоких суспільних трансформацій. Її наслідком стає неможливість подальшого функціонування суспільства за установленими правилами, адже війна сама по собі є своєрідною «тихою революцією», що відкриває шлях до нового типу спланованого суспільного порядку. У повоєнний період Україна також потребуватиме формування такого спланованого суспільного порядку. Він має враховувати успішний світовий досвід повоєнної відбудови, проте не може ґрунтуватися лише на запозиченні зовнішніх моделей. Його основою повинні стати ендогенні чинники розвитку.

Як свідчить досвід Японії, суспільні засади та пріоритети її розвитку не можуть бути безпосередньо відтворені в інших країнах. Водночас цілком можливо, щоб інше суспільство, спираючись на власний соціальний механізм, сформувало пріоритет економічного розвитку. Для цього йому необхідна абстрактна модель швидкого економічного зростання, яка могла б слугувати орієнтиром у формуванні відповідної державної та суспільної політики (Джонсон, 1982/2022). Згідно з вище викладеним такою абстрактною моделлю може бути та, яка ґрунтується на розвитку сучасних суспільних цінностей як ключових засад соціального розвитку. Йдеться про цінності, які поступово мають посісти провідне місце порівняно з традиційними цінностями, сформованими в попередній історичний період, та стати основою функціонування власного соціального механізму через процеси соціалізації, які відбувалися в доретротрансформаційний період. Такою абстрактною моделлю для України може бути модель ресоціалізації населення. Так, довід свідчить про їх домінантність у розвитку США щодо традицій і звичок американського народу (як народу, що досяг видатних результатів у розвитку, зокрема у сфері економіки – В. Г.), на фоні порівняно нижчих значень щодо інституційної спроможності країни та матеріальних умов життя (Hedlund, 2011).

Щодо сучасної інституційної спроможності, зокрема США, то вона сформувалася в результаті тих інституційних змін, які, за висновками Д. Родріка (Rodrik, 2011), у розвинених країнах (а отже, у США – В. Г.) відбувалися протягом десятиліть, а то й століть. Основу їхнього глибинного змісту становлять саме традиції і навички, які були результатом глибоко вкоріненого історичного характеру трансформацій, які відбувались саме в процесі соціалізації та економічної соціалізації.

Соціалізація в суспільстві укорінює урізноманітненні ознаки культурних цінностей, які екстеріоризують економічну діяльність економічної особистості, яка залежно від ступеня задоволеності/невдоволеності своєю діяльністю мотивована до самовираження і надання динамізму в діяльності, а отже, більший /менший ступінь зростання економіки країни. Таким чином, соціалізація має відповідний зміст як на мікрорівні, так і на макрорівні. Соціалізація економіки може розглядатися як процес формування і розвитку в її соціально-економічному контексті, що забезпечує використання економічної соціалі-

зації для цілей розвитку, зокрема для характеру економічної діяльності та змісту економічної політики. Відповідно, економічна соціалізація є процесом, який може забезпечувати як розширення (усуспільнення) економічної діяльності, так і її використання у приватних цілях. В умовах трансформаційних змін процеси можуть мати зворотний характер. Сьогодні в Україні такі види соціалізації економічних систем розглядали Г. І. Башнянин та його колеги (Башнянин et al., 2012).

Економічна соціалізація, згідно з попередніми висновками, забезпечує процеси усуспільнення економічної діяльності як способу для подолання відчуженості між працею економічної людини, яка на психоемоційному рівні інтеріоризувала почуттєві ознаки поведінки, і капіталом, що уособлюється діяльністю власника капіталу (капіталіста). Останній у сучасних умовах теж може і реально певною мірою соціалізується, виконуючи важливі в соціальному відношенні функції щодо його найманих працівників.

Процес подолання відчуженості праці і капіталу як процес відбувається на шляху розвитку партнерства основних суб'єктів (найманий працівник, бізнес, держава) через взаємодію основних учасників соціального, економічного і політичного життя. У вищевказаному процесі взаємодія дає змогу долати індивідуальний егоїзм економічної людини, яка, згідно з класичним трактуванням моделі її поведінки, орієнтована на отримання результатів своєї діяльності, здатних задовольнити усвідомлені потреби. Ці потреби зумовлені насамперед необхідністю фізичного існування людини в природному середовищі, а також її життєдіяльністю в соціальному середовищі.

Економічна людина формується й розвивається як суб'єкт економічної діяльності, поведінка якого ґрунтується на прагненні до реалізації власних економічних інтересів. Цей індивідуальний інтерес виявляється як у прагненні володіти власністю (капіталом) і отримувати дохід від її використання, так і в прагненні найманого працівника забезпечити задоволення власних життєвих потреб. Водночас економічна людина не зводиться лише до носія індивідуального інтересу, оскільки її економічна поведінка завжди поєднується із соціальною природою людини.

У Новому часі економічна соціалізація розглядається як процес, в якому відбувається інтеріоризація особистістю економічних знань, в результаті якої формується економічна людина (Homo economicus), що є основоположним суб'єктом господарської життєдіяльності. Таким чином економічна соціалізація як для економічної науки, так і практики господарювання має фундаментальне значення. Водночас для сучасності економічна соціалізація є результатом процесів, завдяки яким формується економічна людина. Ознаки останньої розкриті в дослідженнях А. Сміта (Smith, 1777). Науковець вважає, що основою психології економічної людини є опанування і накопичення знань соціально-економічного характеру. Ключовою в соціальному контексті була його Теорія моральних почуттів, згідно з якою, крім егоїстичних ознак поведінки, економічна людина мала якості, що пов'язані з морально-етичними мотивами життєдіяльності людини і її взаємодії з іншими. Остання, як відомо, ґрунтується на довірі між людьми, яка є необхідною передумовою соціальної взаємодії загалом і економічної взаємодії зокрема.

У дослідженні проведено аналіз соціологічних обстежень поведінкових ознак населення України на основі опитувань соціологів Національної академії наук України, окремі результати яких подані в табл. 5. Зіставлення отриманих даних засвідчили про наявність проблем з рівнем віри і довіри населення України. У цій науковій роботі аспект релігійних вірувань не розглядається. Важливо звернути увагу на те, що суттєвою проблемою є недостатня визначеність тих цінностей і переконань, віра в які здатна консолідувати соціальну взаємодію. Про це свідчать результати дослідження, відповідно до яких майже 74% респондентів не змогли виокремити такі складові, тоді як позитивна динаміка цього показника до 30-річного віку становить лише 7,9 відсоткового пункта. Саме це є підставою для зростання недовіри серед опитаних. Згідно з даними табл. 5, поширеність цієї ознаки з часом зростає, і напередодні війни вона була характерною для більшості респондентів (56,2%). З огляду на це можна зробити висновок, що більшість людей спроможні піти на нечесні вчинки заради вигоди. Водночас морально-етична сторона таких оцінок потребує більш глибоких досліджень в економічній сфері, оскільки така ознака може зумовлювати зростання недовіри у контрактних відносинах, що, своєю чергою, призводить до збільшення трансакційних витрат, зниження ефективності економічної діяльності та менш ефективного використання власності. Це набуває особливого значення з огляду на те, що трансакційні витрати є економічною складовою інституту власності (Миронюк & Каплюк, 2014), тоді як проблема належного захисту прав власності в системі «держава – власність» в Україні й досі залишається невирішеною (Геєць, 2025б).

Таблиця 5

Динаміка змін в суспільній моралі та довірі населення України (1992-2021 рр.)

Варіанти відповідей	Терміни опитувань			
	1992	2006	2016	2021
<i>Проблем у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять</i>				
Згоден	81,8	77,2	76,1	73,9
Не згоден	11,5	15,8	16,3	16,2
Не знаю	6,3	6,9	7,5	9,8
<i>Нікому не довіряти – найнебезпечніше</i>				
Згоден	46,7	47,5	52,1	56,2
Не згоден	40,5	36,8	35,1	24,1
Не знаю	12,3	15,7	12,5	14,4
<i>Я вважаю, що більшість людей спроможні піти на нечесні вчинки заради вигоди</i>				
Згоден	58,2	67,3	68,6	68,1
Не згоден	28,6	18,7	18,8	19,1
Не знаю	12,4	13,9	12,5	12,5

Джерело: Паращевін (2021, с. 635, 637).

Наведені результати дослідження дають змогу вирішити завдання фундаментального характеру щодо соціалізації тих її складових, які формуватимуть економічну людину Нового часу, яка є феноменом, зокрема економічної науки. Ядром економічної свідомості економічної людини є ознаки, що характеризують поведінкові здатності, де одночасно присутня раціональність у поведінці – тобто рацію, що пов'язується з осмисленістю свого об'єктивного характеру існування в навколишньому середовищі. Крім ознак фізичного та соціального рацію, також є ще дві ознаки ядра – емоцію та інтуїцію. Для емоції ядро економічної людини означає психологічну ознаку суб'єктивного переживання економічної людини щодо себе та економічних процесів, з якими вона стикається в процесі своєї економічної діяльності. Такі соціальні здатності як цінності є і універсальними, і суспільними, і життєвими, і міжособистісними, і демократичними, а також можуть визнаватися і на особистісному, і на груповому, і на суспільному рівнях.

Зауважимо, що поняття цінностей має доволі різноманітне трактування. Саме тому в роботі використано синтезоване в Інституті психології ім. Г. С. Костюка поняття. Згідно ним до цінностей належать предмети, явища, відносини, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу, і які пов'язані з можливістю реалізації сутнісних сил людини, ступенем її свободи, морального вдосконалення, особистісного розвитку (див. детально: Москаленко, 2011, с. 199). Власне, такого характеру трактування цінностей відкриває можливості використання його для системного трактування економічної соціалізації як процесу психоемоційного характеру, якому можуть надаватися можливості поєднання сутнісних сил людини, що подає їй природа і суспільство для дії і взаємодії у природному і соціальному середовищах одночасно.

Емоційна ознака ядра має психологічну основу, що, зокрема в економічній діяльності і економічній науці, розглядається як схильність до нагромадження та споживання. Незважаючи на психологічну основу такого ядра економічної моделі, вище охарактеризовані схильності у працях насамперед Дж. М. Кейнса (Keynes, 1936) отримали конкретну економічну інтерпретацію. Водночас прояв зазначених вище схильностей значною мірою визначається рівнем життя населення, оскільки за певних соціально-економічних умов людина, навіть маючи схильність до заощадження, часто не має можливості її реалізувати (табл. 6).

Так, згідно з даними табл. 6, станом на 2021 р. тільки 5,8% опитаних мали можливість робити заощадження, а 88,4% таких можливостей не мали. Тому, навіть якщо схильність до заощадження була притаманна частині населення, охопленого опитуваннями, у реальності більшість представників цих соціальних груп не могла її реалізувати, оскільки не мала достатніх матеріальних можливостей для формування заощаджень.

Таблиця 6

Матеріальний стан сім'ї опитаних загалом за останні 2–3 місяці в період 2002–2021 рр.

Показник	Термін опитувань			
	2002	2006	2016	2021
Часто не маємо грошей та харчів, не вистачає продуктів харчування, вистачає лише на продукти харчування та вистачає на все необхідне, але нам не до заощадження	98,1	95,1	94,9	88,4
Вистачає на все і робимо заощадження, і живемо в повному достатку	2,3	4,2	2,7	5,8

Джерело: Паращевін (2021, с. 686).

Ще однією ознакою ядра свідомості людини є інтуїція. Вона дає змогу економічній людині приймати рішення в умовах невизначеності, доповнюючи раціональні способи оцінювання економічних процесів. Інтуїція ґрунтується на психологічних здатностях людини виявляти приховані закономірності, оцінювати можливі наслідки та проникати в сутність економічних процесів, зокрема тих, що виникають на інноваційній основі. Згідно з дослідженнями Е. Берна (психолог США), проникнення в сутність відбувається завдяки здатності психологічного характеру розпізнавати нову інформацію про процеси і порівнювати її з інформацією, що характеризувала попередній досвід. Водночас особистість змінює свої образи, що пристосовує їх до нової дійсності (Берн, 1988/2016). Дані обстеження, наведені в табл. 1, свідчать, що серед якостей, які можуть розвиватися у дітей, така якість, як уява, в Україні посідає останнє місце порівняно з успішними країнами. Зокрема, за цим показником Україна відстає від Великої Британії більш ніж утричі. Водночас уява є важливою складовою творчого потенціалу особистості, оскільки забезпечує здатність до формування нових образів, ідей і моделей об'єктів, які в майбутньому можуть стати основою інноваційної діяльності. Особливо це стосується соціальних інновацій, значення яких для забезпечення динамічного суспільного розвитку було розглянуто вище.

За висновками М. Дутної, здатність до уяви дає змогу особистості творити, розумно планувати свою діяльність і керувати нею (Дутній, 2014). Водночас відомо багато способів розвитку уяви як соціопсихологічної ознаки здатності особистості, що є по суті складовою необхідної соціалізації особистості, зокрема економічної.

Економічна соціалізація як процес, що ґрунтується на інтеріоризації знань, досвіду та уявлень про економічну реальність і систему економічних відносин, у поєднанні з психологічними властивостями особистості, зокрема здатністю до уяви, забезпечує формування образу економічної моделі та змісту відповідної економічної діяльності. При цьому в ядрі свідомості особи-

стості знаходяться складові її здатності як економічного суб'єкта, що осмислено, емоційно і інтуїтивно на основі уявленого образу майбутнього може реалізовувати здатність до діяльності, зокрема творчої. Саме на їх основі людина здатна розпізнавати ознаки нової інформації про діяльність об'єкта чи процесу, що його супроводжують, і адаптуючись до них, тобто змінюючи свої образи про них, творчо не тільки відтворювати, а й розвивати та формувати нові. Вказані здатності і їх розвиток в особистості, є надзвичайно важливою складовою розвитку економічної діяльності як загалом, так і окремих їх складових, оскільки в економічному відношенні певні схильності в реальності розвиваються повільно. Так, на думку Адама Сміта (Smith, 1776/2016, с. 61), причини виникнення поділу праці пов'язані не з усвідомленим прагненням людини до досягнення загального блага, а з природною схильністю до обміну. Вигоди, які виникають у процесі поділу праці, торгівлі та обміну одного предмета на інший, не є результатом попереднього задуму чиїхось раціональних розрахунків щодо суспільної користі. Вони формуються поступово як наслідок певної властивості людської природи – схильності до торгівлі, обміну та взаємної вигоди, хоча така діяльність спочатку не мала на меті створення загального суспільного блага. Схильності такого характеру, що властиві людині, є результатом, зокрема, уяви як її психічної здатності створювати певні ознаки нових видів діяльності, що дають можливість розширювати її масштаби як в якісному, так і кількісному відношеннях. Водночас важливо цим процесам надати можливість розвиватися на особистій основі на засадах суб'єкт-суб'єктного³ підходу в процесах соціалізації. У названому підході особистість розглядається як активний суб'єкт процесу соціалізації, для якого характерні в процесі життєдіяльності такі відомі ознаки активності, як самоактуалізація, самокерування, самовиховання, самореалізація, самоповага, самовідтворення, самовдосконалення, саморозвиток, самоствердження, самозбереження, самоідентифікація та ін. В сукупності вони формують можливість саморозвитку як основу для домінуючого значення ендогенного характеру розвитку економіки, на відміну від екзогеннозалежної.

Досвід успішних країн, що в XX ст. досягли позитивного результату розвитку економіки, свідчить, що успішні були не ті, хто отримав найбільше зовнішньої допомоги, а ті хто зосереджувався насамперед на внутрішніх силах, які сформувалися і розвивалися завдяки економічній соціалізації.

Кожна з названих ознак самоактивності може і реально домінує в дійсності залежно від обставин і психологічної готовності особистості до використання в орієнтації на здійснення економічної діяльності.

Формування економічної моделі поведінки і на її основі здійснення економічної діяльності є результатом економічної соціалізації як процесу, що

³Суб'єкт-об'єктний підхід щодо соціалізації розвивається в роботах Дж. Г. Міда (Mead, 1934), Н. Смелзера (1988/1994) та інших, у той час як суб'єкт-об'єктний розвиток - в роботах К. Джерджена (Gergen, 2011), якому належить формування методології в поглядах на «людину соціальну», а також Т. Парсонса (1971/1998), Г. Тарда (Tarde, 1895/1993). У роботі використано обидва підходи в залежності від контексту наданого матеріалу.

вивчається і досліджується в межах так званої економічної психології. Останнє поєднує психологію та соціально-психологічні подразники, а також економіку, що в сукупності дає змогу пізнавати і розвивати економічну поведінку, а також економічну діяльність, що має і егоїстичний, і соціальний характер. Поєднання зазначених чинників у реальній економічній практиці має сприяти подоланню суперечностей, що виникають під час прийняття рішень щодо поведінки як особистості, так і бізнесу, та забезпечувати формування відповідних параметрів попиту і пропозиції на ринку праці.

Зміна соціально-економічних умов життєдіяльності в повоєнний період вимагає зміни економічної соціалізації особистості, що діє в процесі виходу з умов життєдіяльності в час війни і військового стану та переходу на життєдіяльність в умовах миру, що відбуватиметься відповідно до вимог повоєнного відродження економіки України та її входження в Європейський соціо-економічний простір, що зумовлюється умовами та факторами, пов'язаними з становленням членства в ЄС. Насамперед це стосується тієї частини населення, яка працездатного віку або закінчує підготовку до трудової діяльності, а також демобілізувалася з лав Збройних Сил України. Переважно це стосується вторинної соціалізації у вказаних категоріях населення, а отже, в процесі набуття членства в ЄС. Така соціалізація має першочергово спиратися на «Європейську опору соціальних прав» (European Commission, 2016), яка охоплює три сфери:

- рівні можливості та доступ до ринку праці;
- справедливі умови праці;
- соціальний захист та інклюзивність.

На шляху до вступу України в ЄС, згідно з «Європейської опорою соціальних прав», Україна має забезпечити рівні можливості та доступ до ринку праці, відповідно до умов, що склалися сьогодні, щоб реалізувати необхідні рішення. При цьому слід виходити з того, що на ринку праці взаємодіють дві основні сторони – попит на працю та її пропозиція. Кожна з них містить дві, до певної міри взаємозалежні й водночас суперечливі, складові, які необхідно враховувати під час аналізу поведінки учасників ринку праці. Попит на працездатних працівників формується з боку бізнесу і держави як роботодавців у результаті тих визначальних факторів, які характеризують продуктивну діяльність відповідних бізнес структур та держави, які формують робочі місця і реалізують складові оплати праці та кваліфікаційні вимоги. Пропозиція праці є тією ключовою ознакою, яка, відповідно до кваліфікації трудових ресурсів, може претендувати на зайняття робочих місць, які або створюються, або розширюються.

У будь-якому випадку держава відповідатиме за створення як рівних можливостей, так і забезпечення доступу до ринку праці.

У табл. 7 і табл. 8 подані результати опитування населення України в період 2002–2021 рр., тобто з періоду, коли формувався ринок праці і була

можливість оцінити, наскільки існувала можливість та доступ до ринку праці як однієї із складових «Європейської опори соціальних прав».

Таблиця 7

Доступність до роботи в Україні в період 2002-2021 рр.

Показники	Варіанти відповідей	Терміни опитувань			
		2002	2006	2018	2021
Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті за вашою кваліфікацією та достатнім заробітком?	легко	2,7	4,9	8,7	9,3
	важко	73,7	73,2	73,8	73,3
	не знаю	21,3	21,9	17,6	16,5
Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті за вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?	легко	13,5	20,7	22,7	22,2
	важко	54,9	50,0	55,6	54,5
	не знаю	28,9	29,2	21,8	21,9
Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті не за вашою кваліфікацією?	легко	2,7	7,7	9,3	10,1
	важко	65,0	61,6	65,4	63,6
	не знаю	29,5	30,7	25,3	24,7
Чи важко знайти у Вашому населеному пункті будь-яку роботу?	легко	13,6	31,3	33,2	32,0
	важко	55,0	43,0	45,1	44,2
	не знаю	29,4	25,7	21,7	22,5

Джерело: Паращевін (2021, с. 691–692).

Таблиця 8

Доступність до роботи в Україні в період 1994–2021 рр.

Показники	Варіанти відповідей	Терміни опитувань			
		1994	2006	2015	2021
У державному чи приватному секторі Ви тепер працюєте?	у державному	51,2	24,8	18,9	19,4
	у приватному	6,1	22,6	36,5	39,7
	в обох	1,8	3,2	1,7	3,7
	не працюю	39,3	45,2	41,8	36,8
Якою мірою Ви задоволені своєю роботою?	не задоволений скоріш або зовсім	37,1	33,8	31,1	21,7
	важко сказати	24,2	24,2	19,8	24,4
	задоволений скоріш або зовсім	33,3	41,1	48,5	53,8
Чи відповідає характер теперішньої роботи Вашому професійному особистісному рівню?	так	26,8*	-	30,8	29,0
	ні	16,4*	-	21,4	26,7
	не знаю	7,9*	-	5,5	7,4

Примітка: *Дані за 2010 рік.

Джерело: Паращевін (2021, с. 693–694).

У табл. 7 і 8 за ознакою оцінки перешкод наведено дані щодо можливостей пошуку роботи відповідно до наявної кваліфікації та існуючого попиту на ринку праці. У цьому процесі працівник як носій трудового ресурсу виступає суб'єктом, який пропонує свою працю – або в разі відсутності роботи шукає можливості працевлаштування, або прагне змінити наявне місце роботи на інше. Така поведінка визначається не лише економічними чинниками, а й особистісними схильностями людини як соціального та економічного суб'єкта одночасно. Згідно з даними табл. 7 і 8, в Україні протягом перших двох десятиліть XXI ст. пошук роботи залишався складним завданням для значної частини населення. Співвідношення між часткою респондентів, яким було важко знайти роботу, та тими, кому це було легко, за весь період спостережень було найбільшим у 2002 р. і перевищувало 27 разів. У подальшому цей показник знизився, однак навіть у наступні роки залишався високим і становив майже дев'ять разів.

Далі проаналізовано інші ознаки, за якими працівники здійснювали пошук роботи, зокрема відповідність наявній кваліфікації та рівень оплати праці. Важливим чинником при цьому є те, що робота, яка відповідає кваліфікації, але не забезпечує достатнього доходу, дає можливість лише частково задовольняти нагальні потреби повсякденного життя. За таких умов обмежуються можливості для формування заощаджень, а для забезпечення необхідного рівня добробуту людина часто змушена шукати додаткову або другу й третю зайнятість. Як свідчать дані табл. 7 ситуація в цій частині отриманих відповідей дещо краща порівняно з попередньою, але для більшості опитаних 54,5% в 2021 р. було важко знайти відповідну роботу, хоча питома вага тих, хто міг знайти її легко у співвідношенні з попередньою пропозицією досягла станом на 2021 р. рівня, який більш як удвічівищий від попереднього. Оскільки для більшості осіб, які шукали роботу за критерієм відповідності наявній кваліфікації, але без забезпечення достатнього рівня заробітної плати, ця проблема залишалася актуальною, є підстави стверджувати, що і в цьому сегменті ринку праці він не виконував повною мірою функцію соціальної опори для реалізації відповідних прав працівників. Аналогічний висновок стосується й того сегмента ринку праці, де пошук роботи здійснювався за умов невідповідності запропонованої зайнятості кваліфікації працівника.

Ситуація на ринку праці України в умовах функціонування ринкової економіки після 2005–2006 рр. суттєво покращилася в сегменті пошуку будь-якої роботи. Більше третини осіб, які її шукали, зазначали, що могли знайти роботу легко. Водночас навіть у 2021 р. для 44,2 % опитаних зберігалася проблема пошуку роботи, що може свідчити як про недостатню ефективність окремих сегментів легального ринку праці, так і про ймовірність залучення частини населення до неформальної зайнятості.

У сукупності все вище сказане свідчить про те, що, *по-перше*, в Україні, за зазначених умов для пошуку роботи для значної кількості населення, згідно з отриманими матеріалами опитування, існували труднощі з доступом

до ринку. **По-друге**, в Україні існувала значна частина населення, яка постійно стикалася з труднощами на ринку праці. Водночас серед тих, хто мав роботу, 53,8 % опитаних були повністю або значною мірою незадоволені своєю основною роботою (табл. 8). **По-третьє**, у період, який охоплює цей аналіз, відбувалася глибока реструктуризація зайнятості, пов'язана з переходом значної частини робочої сили з державного сектору до приватного. Однією з причин такого стану справ була надзвичайна трансформація зайнятості. Якщо в 2022 р. після майже 10 років формування ринкової економіки серед опитаних працювало 51,2% в державному секторі, і тільки 6,1% опитаних були зайняті в приватному секторі при майже 40% непрацюючих, то в 2021 р., тобто через 20 років у державному секторі лишилось 19,4%, а в приватний перейшло 39,7%. Це означає, що весь період трансформаційних змін, тобто за 30 років, відбувалась безперервна реструктуризація економіки і зайнятості, але ринок праці не виконував функції опори для реалізації соціальних прав населення щодо праці, оскільки більшість зайнятих була незадоволена своєю роботою. **По-четверте**, на ринку праці близько третини зайнятих (26,7% опитаних) працювало не за своїм професійно-освітнім рівнем, що зумовлює обмежені можливості для доступу до ринку за професійною здатністю. На ринку праці простежувався дисбаланс між попитом і пропозицією праці. **По-п'яте**, професійна підготовка робочої сили, а, відповідно, і можливість отримати кваліфікацію, не збігаються зі структурою попиту за кваліфікаційних ознак на ринку праці, що включає необхідність глибоких змін в освіті та системі перепідготовки робочої сили.

Однією із причин для такого висновку є те, що сьогодні в Україні, тобто станом на 2026 р., після більш як тридцяти років незалежності, немає національного трудового кодексу або іншого документа такого характеру, в якому було б визначено та регламентовано трудове право. Після довгих спроб розглянути і затвердити трудовий кодекс за всі роки, станом на початок 2026 р. було подано та зареєстровано новий законопроект – проект Трудового кодексу України (Верховна Рада України, 2026), в якому, з одного боку, пропонується впорядкування підзаконних правових актів, які застаріли, а найголовніше – зроблена спроба імплементації трудового законодавства, що характерно в міжнародній практиці.

Останнє є важливим з огляду на необхідність приведення трудових прав України у відповідність до європейських стандартів у контексті її підготовки до вступу до ЄС. Водночас у процесі обговорення та прийняття відповідного законодавства необхідно враховувати практику країн ЄС, де важливою складовою системи регулювання трудових відносин є колективні договори. Вони виступають одним із ключових інструментів соціального діалогу, забезпечуючи узгодження інтересів працівників і роботодавців та доповнюючи норми трудового законодавства. У зазначеному проєкті Закону в Україні передбачається надання пріоритету індивідуальним трудовим договорам, що може створювати ризики для повноцінної реалізації його положень і досягнення очікуваних результатів. Як було показано вище, понад половина опи-

таного населення вказувала на недостатність власних можливостей щодо самостійного захисту своїх прав та відстоювання інтересів шляхом індивідуальних юридичних дій. Водночас станом на 2021 р. більшість респондентів зазначали, що така ситуація відбувалася на тлі несприятливих умов життя, які обмежували здатність працівників ефективно реалізовувати власні трудові права. З огляду на зазначене, а також враховуючи наявність в Україні певних проблем із формуванням конструктивних форм індивідуалізму, пов'язаних із самостійним захистом власних прав та відстоюванням інтересів, у сфері трудового законодавства слід очікувати порівняно нижчої ефективності механізмів, що ґрунтуються переважно на індивідуальному регулюванні трудових відносин. Зокрема, це може ускладнювати формування належних умов для реалізації принципів, визначених «Європейською опорою соціальних прав».

Ринкова економіка охоплює або має охоплювати всі фактори виробництва, тобто поряд з основним капіталом і землею має функціонувати ринок праці. В частині включення праці в ринковий механізм, то, як вказував К. Поланьї (Polanyi, 2021) «... включати (працю – В. Г.) в ринковий механізм значить підпорядковувати законам ринку саму субстанцію суспільства», а остання в філософському значенні означає те, що праця як така є носієм не тільки в якості ресурсу, а і носієм, як відомо, багатьох інших властивостей життєдіяльності і життєздатності, і тільки в результаті соціалізації і економічної соціалізації, зокрема, вона на ринку праці виступає в якості ресурсу, необхідного для виробничої діяльності в якості продуктивної функції праці, про яку ми ведемо мову в іншій статті, яка буде опублікована в журналі «Економіка України» в 2026 році.

З огляду на зазначене є підстави для висновку про подвійність природи здатності людини, яка проявляється, з одного боку, у здатності до продуктивної праці, а з іншого — у перетворенні праці на економічний ресурс у системі ринкової економіки. Водночас, як зазначав К. Поланьї (Polanyi, 2021), ринкова система, побудована на принципі саморегулювання, передбачає функціонування ринків, які управляються передусім механізмом ринкових цін і не потребують зовнішнього втручання для організації економічного життя. Водночас праця як особливий вид ресурсу не може повністю підпорядковуватися логіці саморегульованого ринку, оскільки вона нерозривно пов'язана з людиною, її соціальними правами та умовами життєдіяльності. Саме тому ринок праці, як свідчить історичний досвід, не має повністю саморегулюючого характеру, а в країнах Європейського Союзу сформовано систему соціального регулювання, зокрема через «Європейську опору соціальних прав», дві з трьох основних сфер якої безпосередньо пов'язані із зайнятістю, соціальним захистом.

Висновки

Функціонування ринку праці України та поведінка особистості, яка здійснює пошук роботи, як свідчать дані соціологічних обстежень, демонструють, що ринок праці в Україні не є повною мірою саморегулюючою системою. Як було показано вище, він не забезпечував здатності самостійно організувати такі умови взаємодії між учасниками ринку праці, за яких усі громадяни мали б реальні можливості реалізації свого права на працю. Ринок праці в Україні та система його регулювання, основним суб'єктом якої виступала держава, не сформували належних умов для забезпечення рівних можливостей і доступу до зайнятості. Унаслідок цього він не міг повною мірою виконувати функцію соціальної опори для реалізації трудових і соціальних прав населення.

Проведене дослідження свідчить, що умови праці в Україні значною мірою не відповідали вимогам щодо забезпечення належного рівня зайнятості, передусім у частині оплати праці. На ринку праці більш доступною виявлялася робота, на яку працівник погоджувався незалежно від відповідності його кваліфікації, професійних навичок чи очікувань щодо змісту праці. Така ситуація спричиняла зниження ефективності використання людського капіталу в масштабах усієї економіки.

Висновки щодо змісту та характеру ринку праці, сформованого в період трансформаційних змін, мають бути доповнені важливою складовою, пов'язаною з подоланням виявленої в даному дослідженні невідповідності між попитом і пропозицією на ринку праці. Реалізація цього завдання можлива, зокрема, через розвиток економічної соціалізації населення, яка не лише відбувалася в попередні періоди, а й має продовжуватися відповідно до нових умов повоєнного відновлення економіки України. Основою такого відновлення має стати новий тип суспільного порядку, сформований із урахуванням внутрішніх можливостей розвитку країни та перспектив її інтеграції до Європейського Союзу.

Концептуальна модель економічної соціалізації працездатного населення на шляху до життєдіяльності в умовах членства України в ЄС в ході повоєнного відродження економіки України в умовах становлення мирної діяльності насамперед має ґрунтуватися на:

- змісті вторинної соціалізації;
- методах вторинної соціалізації;
- агентах вторинної соціалізації.

Реалізація зазначених складових у повоєнних умовах є важливою опорою відновлення та розвитку економіки України. Водночас у процесі необхідної вторинної соціалізації населення, спрямованої на формування суспільства європейського типу, важливо враховувати ставлення громадян до економічної свободи та механізми її розвитку. Це набуває особливого значення з огляду на те, що, відповідно до Economic Freedom Index (The Heritage Foundation, n.d.), у 2022 р. Україна посідала 130-те місце серед 177 країн сві-

ту та мала один із найнижчих показників економічної свободи в Європі. Такий стан справ з економічною свободою в Україні буде серйозним обмеженням щодо участі бізнесу з боку іноземних інвесторів в реалізації проєктів як відновлення, так реконструкції і розвитку. Вищезазначене має важливе значення для подолання існуючого розриву в розвитку, оскільки економічна соціалізація може виступати однією з важливих опор воєнно-повоєнного відновлення України. Водночас необхідним є продовження наукових досліджень, спрямованих на обґрунтування напрямів подальшого розвитку як економічної соціалізації, так і соціалізації загалом. Особливого значення набуває формування таких ціннісних орієнтацій, які поєднують пріоритет особистої відповідальності, самореалізації та свободи з усвідомленням суспільної взаємодії. Це потребує відповідних змін у вихованні дітей, зокрема через розвиток самостійності, творчої активності та фізичної рухливості. Для цього держава має забезпечити розширення можливостей відповідних закладів виховання й освіти, а також створити умови для підвищення престижності професії вихователя через належний рівень оплати праці та мотивацію фахівців до роботи у цій сфері.

Подяка

Статтю підготовлено в рамках реалізації наукового проєкту «Формування структурують опору воєнно-повоєнного економічного розвитку України» ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (№ державної реєстрації: 0126U001546).

Список використаної літератури

- Аджемоглу, Д. А., & Робінсон, Дж. (2016). *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності* (О. Дем'янчук, пер.). Наш формат. (Оригінал опубліковано у 2012 р.).
- Башнянин, Г. І., Кульчицький, Б. В., Гончарук, Л. Я., & Тесла, А. І. (2012). Типи і види соціалізації економічних систем. *Науковий вісник НЛТУ України*, 22(14), 204–210. https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2012/22_14/204_Basz.pdf
- Берн, Е. (2016). *Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных* (А. І. Фет, пер.). Philosophical arkiv. https://modernproblems.org.ru/attachments/article/296/transl_v5_Berne-2.pdf (Оригінал опубліковано у 1988 р.).
- Білоус, О. (2025, 8 квітня). *Участь аспірантів злетіла під час війни. Уряд змінив для них правила*. РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/rus/news/kilkist-aspirantiv-zletila-pid-chas-viyni-1744109831.html>

- Верховна Рада України. (2026, 15 січня). *Проект Трудового кодексу України* (№ 14386). <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516>
- Верховна Рада України, Комітет з питань науки та освіти. (2014). Доступність та якість загальної середньої освіти: стан і шляхи поліпшення: Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 23 жовтня 2013 року. Парламентське видавництво. <https://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/36344.pdf>
- Гесць, В. (2024). Економічна соціалізація на шляху до солідарного конструювання реальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (4), 27–50. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.027>
- Гесць, В. (2025а). *Соціалізація та соціальна якість: від турбулентності до ламінарності*. Академперіодика. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.535.332>
- Гесць, В. (2025б). Трансформація змісту і структури економічної соціалізації у системі «держава – власність». *Економіка України*, (7), 2–35. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003>
- Державна служба статистики України. (n.d.). *Демографічна та соціальна статистики / Освіта*. Отримано 6 квітня, 2025, з <https://www.ukrstat.gov.ua/>
- Джадт, Т. (2020). *Після війни. Історія Європи від 1945 р.* (К. Зарембо, пер.). Наш формат. (Оригінал опубліковано у 2005 р.).
- Джонсон, Ч. (2022). *Японське економічне диво. Як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу* (Р. Ключко, пер.). Наш формат. (Оригінал опубліковано у 1982 р.).
- Дутній, М. (2014, 16 червня). *Воображение – сила внутренних образов (лекция)*. Міжрегіональний інститут гештальт-терапії та мистецтва(MIGIS). <https://migis.ua/ru/articles-for-gestalt-therapists/voobrazhenie--sila-vnutrennih-obrazov-lektsiya> (дата звернення: 10.04.2025).
- Кабінет Міністрів України. (2024, 31 грудня). *Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1351-р «Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках»*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#n14>
- Миронюк В. А., & Каплюк Д. О. (2014). Трансакционные издержки как экономическая составляющая теории собственности. *Інвестиції: практика та досвід*, (9), 71–74. <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=3594&i=16>
- Москаленко, В. (Ред.). (2011). *Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації*. Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. <https://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/monogr.pdf>

- Москаленко, В. (2013). *Соціалізація особистості*. Фенікс. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5319/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf
- Панькова, О. (2014). Инновационное развитие экономики Украины в человеческом измерении. У В. М. Ворона & Т. О. Петрушина (Ред.), Социальный потенциал инновационного развития экономики: украинские реалии (С. 70–90). Інститут соціології НАН України. https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/economsoc/soc_potencial.pdf
- Паращевін, М. А. (2021). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2021 років. В *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*: Зб. наук. праць (Випуск 8(22), С. 621–714). Інститут соціології НАН України. <https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>
- Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ* (Л. Седова, А. Ковальова, пер.). Аспект Пресс. <https://socio.karazin.ua/resources/c60a814f860ae55f5c6ca11e8f81b216.pdf>. (Оригінал опубліковано у 1971 р.).
- Рюль, В. О. (2011). Дослідження соціалізації в наукових концепціях розвитку особистості. *Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія Педагогіка, соціальна робота*, (23), 150–154. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e5498c68-3d55-4777-a6c4-869229b52110/content>
- Смелзер, Н. (1994). *Социология* (Б. Ядов, пер.). Фенікс. http://lib.ysu.am/open_books/144487.pdf. (Оригінал опубліковано у 1988 р.).
- Сміт, А. (2016). *Исследование о природе и причинах богатства народов* (Клюкін, пер.). ЕКСМО. <https://nonews.co/wp-content/uploads/2022/05/the-wealth-of-nations.pdf>. (Оригінал опубліковано у 1776 р.).
- Capasso, S., Heyets, V., Pellissery, S., Ricceri, M., & van der Maesen, L. (2024). Social development or societal transformation? A Rome conference to prepare a contribution to the UN Second World Summit for Social Development in 2025. *The International Journal of Social Quality*, 14(2), 1–16. <https://doi.org/10.3167/IJSQ.2024.140202>
- Cooley, C. H. (1909). *Social organization: A study of the larger mind*. Charles Scribner's Sons. <https://www.gutenberg.org/ebooks/72636>
- Durkheim, É. (1922). *Éducation et sociologie*. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/55501/pg55501-images.html>
- European Commission. (2016, March 8). *Commission staff working document: The EU social acquis, accompanying the document Communication from*

the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights (SWD(2016) 50 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016SC0050>

European Commission. (2023, February 1). *Commission staff working document: Analytical report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union* (SWD(2023) 30 final). https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/59c236e7-5cc3-421e-b254-50ee2a9454b4_en?filename=SWD_2023_30_Ukraine.pdf

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, & Hollanders, H. (2023). *European Innovation Scoreboard 2023*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/119961>

Fromm, E. (2013). *Escape from freedom*. Open Road Integrated Media. <https://edarcipelago.com/classici/erichfromm/escape%20from%20freedom%20-%20erich%20fromm.pdf>. (Оригінал опубліковано у 1941 р.).

Gergen, K. J. (2011). The social construction of self. In S. Gallagher (Ed.), *The Oxford handbook of the self* (C. 633–653). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548019.003.0028>

Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E., & Puranen, B. (Ред.). (2022). *World Values Survey: Round Seven – Country-pooled datafile* (Version 6.0). JD Systems Institute & WWSA Secretariat. <https://doi.org/10.14281/18241.24>

Hedlund, S. (2011). *Invisible hands, Russian experience and social science: Approaches to understanding systemic failure*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139003612>

Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E., & Puranen, B. (Ред.). (2014). *World Values Survey: Round Five – Country-pooled datafile* (WV5 Results by country v20180912). JD Systems Institute. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV5.jsp>

Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. McMillan and Co.

Lanvin, B., & Monteiro, F. (Eds.). (2023). *The Global Talent Competitiveness Index 2023: What a difference ten years make, what to expect for the next decade*. INSEAD, Descartes Institute for the Future, and the Human Capital Leadership Institute. <https://www.edb.gov.sg/content/dam/edb-en/business-insights/market-and-industry-reports/the-global-talent-competitiveness->

- index-2023-what-a-difference-ten-years-make-and-what-to-expect-for-the-next-decade/Global%20Talent%20Competitiveness%202023-Report.pdf
- Malmendier, U., & Hamilton C. (2024, березень). New lessons from behavioral economics. *Finance and Development Magazine*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/en/publications/fandd/issues/2024/03/new-lessons-from-behavioral-economics-malmendier-hamilton>
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self & society from the standpoint of a social behaviorist*. The University of Chicago Press. <https://www.timothydavidson.com/Library/Books/Mead-1934-Mind%20Self%20and%20Society/Mead-1934-Mind%20Self%20and%20Society.pdf>
- Nikolovski, I., & Toth, M. (2025, жовтень). European memory politics in times of war: The EU mnemonic acquis following Russia's invasion of Ukraine. *Global Studies Quarterly*, 5(4), Article ksaf104. <https://academic.oup.com/isagsq/article/5/4/ksaf104/8405668>
- Polanyi, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time* (2nd ed.). Beacon Press. https://www.inctpped.org/spiderweb/pdf_4/Great_Transformation.pdf
- Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. W. W. Norton & Company.
- Smith, A. (1777). *The theory of moral sentiments*. J. Beatty and C. Jackson. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/67363/pg67363-images.html>
- Sulieimanova, L. F., Bohdan, Y. V., Delia, O. V., Bilousov, Ye. M., & Pavlyuk, T. I. (2022). Formation of social Ukraine's policy on the principles of social governance in EU Countries. *Cuestiones Políticas*, 40(73), 215–232. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.10>
- Tarde, G. (1993). *Les lois de l'imitation* (2nd ed.). Éditions Kimé. https://classiques.uqam.ca/classiques/tarde_gabriel/lois_imitation/tarde_lois_imitation.pdf. (Оригінал опубліковано у 1895 р.).
- The Heritage Foundation. (n.d.). *Index of Economic Freedom: All country scores (2022 data)* [Дата сет]. Отримано 10 лютого, 2026, з <https://economicfreedom.heritage.org/pages/all-country-scores>
- World Intellectual Property Organization. (2023). *Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. <https://www.wipo.int/en/web/global-innovation-index/2023/index>

Отримано: 16 березня 2026 р.

Рецензовано: 12 травня 2026 р.

Рекомендовано до друку: 5 червня 2026 р.